

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 11 (1983)

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979)

**Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου
Αττικής. Νέα στοιχεία**

Ελένη ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

doi: [10.12681/dchae.934](https://doi.org/10.12681/dchae.934)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ Ε. (1983). Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής. Νέα στοιχεία. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 11, 227-248. <https://doi.org/10.12681/dchae.934>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Άγιος Νικόλαος στο νεκροταφείο Καλάμου Αττικής.
Νέα στοιχεία

Ελένη ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

Δελτίον ΧΑΕ 11 (1982-1983), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Αναστασίου Κ. Ορλάνδου (1887-1979) • Σελ. 227-248

ΑΘΗΝΑ 1983

ΑΓΙΟΣ ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΣΤΟ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΟ ΚΑΛΑΜΟΥ ΑΤΤΙΚΗΣ.
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ*

Ἡ ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Νικολάου στό νεκροταφεῖο τοῦ Καλάμου τῆς Ἀττικῆς παρέμεινε γιά πολλά χρόνια ξεχασμένη, παρόλο πού κατέχει ξεχωριστή θέση ἀνάμεσα στ' ἄλλα βυζαντινά μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς, τόσο γιά τόν ἰδιαίτερο ἀρχιτεκτονικό τύπο της, ὅσο καί γιά τίς ἐξαιρετικῆς ποιότη-
τας βυζαντινές τοιχογραφίες της.

Γιά τό ναό δέ μᾶς εἶναι γνωστές πληροφορίες (τουλάχιστον στή γρά-
φουσα) ἀπό βυζαντινά ἢ μεταγενέστερα κείμενα. Ἡ μόνη παλιότερη μνεῖα
γίνεται στά τέλη περίπου τοῦ περασμένου αἰώνα, προκειμένου νά σημειω-
θεῖ ἡ ὑπαρξὴ ἀρχαίου μαρμάρινου ἀρχιτεκτονικοῦ μέλους, πού χρησίμευε
ὡς ταφόπλακα στό νεκροταφεῖο τοῦ Ἀγίου Νικολάου Καλάμου¹.

Ὁ Ἀ. Ὁρλάνδος ἔχει περιλάβει τό ναό στή μελέτη του γιά τοὺς σταυ-
ρεπίστεγους ναοὺς τῆς Ἑλλάδας καί τόν κατατάσσει στὸν τύπο τῶν τρί-
κλιτων σταυρεπίστεγων τῆς παραλλαγῆς Γ2 μέ πεσσούς². Ὁ καθηγητὴς
Χ. Μπούρας θεωρεῖ τό μνημεῖο ὡς ἓνα ἀπὸ τὰ παλιότερα σταυρεπίστεγα
κτίσματα, πού μπορεῖ νά χρονολογηθεῖ στό 13ο αἰ., μέ νάρθηκα σχεδόν
σύγχρονο μέ τὸν κυρίως ναό³.

Οἱ ἐργασίες στερέωσης καί ἀποκατάστασης, πού ἔγιναν στό μνημεῖο
τελευταῖα χωρὶς ἀκόμη νά ἔχουν ὀλοκληρωθεῖ, ἀποκάλυψαν ἄγνωστα
στοιχεῖα πού θεωρήθηκαν ἐνδιαφέροντα, ὥστε νά παρουσιαστοῦν στή μικρὴ
αὐτὴ μελέτη.

Τό κτίριο παρουσιάζεται, ὅπως σημειώθηκε παραπάνω, ὡς τρίκλιτος
σταυρεπίστεγος ναός τῆς παραλλαγῆς Γ2 μέ ἐξωτερικὲς διαστάσεις $5.10 \times$
13 μ. περίπου (Εἰκ. 1-2)⁴. Στό ἐσωτερικό, πλατιά κατὰ μῆκος καμάρα, πού

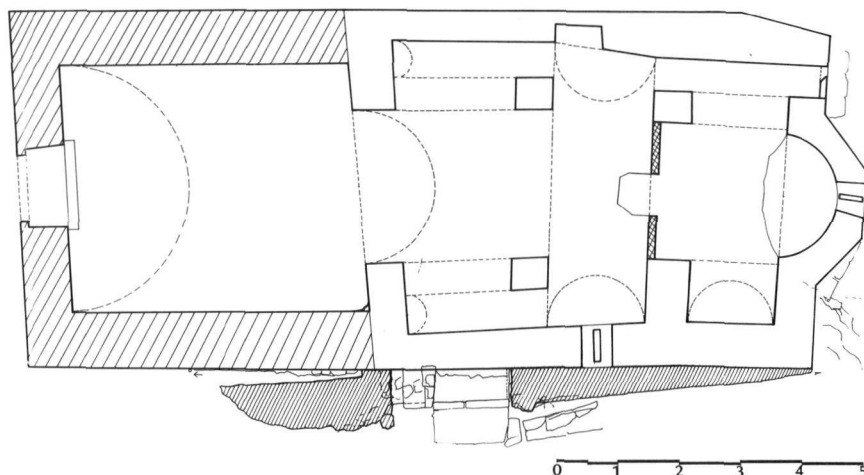
* Στόν ἀκαδημαϊκὸ κ. Μανόλη Χατζηδάκη ἐκφράζω τίς εὐχαριστίες μου γιά τίς
πολύτιμες συμβουλές καί ὑποδείξεις του.

1. A. M i l c h ö f e r, Antikenbericht aus Attika, AM 12 (1887), σ. 318-319, ἀρ. 417.

2. Ἀ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ABME A' (1935), σ.
48-49.

3. Τό μνημεῖο δημοσιεύτηκε γιά πρώτη φορά στό βιβλίον τῶν Χ. Μ π ο ύ ρ α - Ἀ.
Κ α λ ο γ ε ρ ο π ο ὺ λ ο υ - Ρ. Ἀ ν δ ρ ε ά δ η, Ἑκκλησίες τῆς Ἀττικῆς, Ἀθήνα 1970, σ.
360-362, σχέδ. XLII, XLIII, ὅπου ἐκτός ἀπὸ τὴν περιγραφή καί τὴ μελέτη του δίνονται
ἀρκετὰ στοιχεῖα γιά τὴν ἀρχιτεκτονικὴ καί τό ζωγραφικὸ του διάκοσμο.

4. Τό σχέδιον τῆς Εἰκ. 1 ἀνήκει στό Χ. Μ π ο ὺ ρ α (βλ. Χ. Μ π ο ὺ ρ α - Ἀ. Κ α λ ο -

Εικ. 1. Κάτοψη του ναού.

φτάνει μέχρι την κόγχη του Ἱεροῦ, διασταυρώνεται στο μέσο της περίπου από ψηλότερη καὶ στενότερη ἐγκάρσια, ἐνῶ τέσσερις χτιστοὶ πεσσοί, ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ νοτιοανατολικὸς φτάνει μέχρι τὸ νότιο τοῖχο, διαιροῦν τὸ ναὸ σὲ τρία κλίτη⁵. Στὰ δυτικὰ ὑπάρχει νάρθηκας ποὺ σχηματίζεται μὲ τὴν

γεροπούλου - Ρ. Ἀνδρεάδη, ὁ.π., σ. 369 σχέδ. κάτοψης ΧLII)· βλ. ἐπίσης στὸ ἴδιο, εἰκ. 324, 325, γιὰ τὴν κατάσταση τοῦ ναοῦ πρὶν ἀπὸ τίς ἐργασίες. Νέα σχεδιαστικὴ ἀποτύπωση δὲν ἔχει γίνει καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁρισμένα στοιχεῖα ποὺ προέκυψαν ἀπὸ τίς ἐργασίες σημειώθηκαν στὴν κάτοψη τοῦ Χ. Μπούρα. Ἐδῶ θέλω νὰ εὐχαριστήσω τὴν ἀρχιτέκτονα κ. Ε. Δελνικόλα, ποὺ κυρίως ἐπέβλεπε τίς ἐργασίες, γιὰ ὅλες τίς πληροφορίες ποὺ μοῦ ἔδωσε.

5. Σχετικὰ μὲ τρίκλιτους σταυρεπίστεγους βλ. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 50, Α. Ὁρλάνδου, ὁ.π., σ. 48 κ.έ., Γ. Σωτηρίου, *Χριστιανικὴ καὶ Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία*, σ. 435 (ὅπου καὶ σχετικὴ βιβλιογραφία), Γ. Δημητροκάλλη, *Ἡ καταγωγή τῶν σταυρεπίστεγων*, *Χαριστήριον εἰς Ἀ. Κ. Ὁρλάνδον*, Β', Ἀθῆναι 1966, σ. 192, Δ. Εὐαγγελίδη, *Σταυρεπίστεγος ἐκκλησία παρὰ τὸν Ἀχέροντα*, *Πεπραγμένα Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 1953*, Α', σ. 182-183. Στὴν ἴδια τυπολογικὰ κατηγορία μὲ τὸν Κάλαμο ἀνήκουν ἄλλοι δύο ναοὶ στὴν Ἀττικὴ, ὁ Ἅγιος Στυλιανὸς στὸν Ὑμηττό (ΕΜΜΕ, τευχ. Γ', σ. 156-157, εἰκ. 206, κάτοψη καὶ τομὴ 207), μὲ τὴ διαφορά ὅτι ἐδῶ τὰ φέροντα στηρίγματα εἶναι τρεῖς κίονες καὶ ἓνας πεσσός, καθὼς καὶ ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Δημητρίου στὸν Ὠρωπό μὲ τέσσερις κίονες (ΑΒΜΕ, ὁ.π., σ. 49, εἰκ. 7)· πρβλ. καὶ κάτοψη ναοῦ τῆς Κωστανίανης, Δ. Εὐαγγελίδη, *Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἠπείρου*, Ἠπειρ. Χρον. 6 (1931), σ. 258-276, ὅπου τὰ φέροντα στηρίγματα εἶναι ἐπίσης χτιστοὶ πεσσοί, ὑπάρχει ὁμως διαφορά ὅσον ἀφορᾷ στὴν κάλυψη τῶν δυτικῶν γωνιακῶν διαμερισμάτων. Στὸν Κάλαμο καλύπτονται μὲ καμάρες, ἐνῶ στὴν Κωστανίανη μὲ τεταρτοκύλινδρο, ὅπως στὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Νικολάου τοῦ νεκροταφείου στὸ Ἄργος, ΑΒΜΕ, ὁ.π., σ. 49.

Εικ. 2. 'Ο ναός από ΒΔ.

ἀπευθείας προέκταση τῶν μακριῶν πλευρῶν τοῦ κυρίως ναοῦ. Στὴν ἀνατολική πλευρά ὑπάρχει μία κόγχη πού εἶναι ἐξωτερικά ἡμιεξαγωνική καί στήν πρόσοψη μία πόρτα. Τό ἐσωτερικό δεχόταν περιορισμένο φωτισμό, ἀφοῦ παράθυρα ὑπῆρχαν μόνο στόν κυρίως ναό.

Μέ τίς ἐργασίες πού ἔγιναν στό μνημεῖο στερεώθηκε ἡ στέγη, κλείστηκαν οἱ ρωγμές τῆς ἐγκάρσιας καμάρας τοῦ κυρίως ναοῦ καί τῆς δρομικῆς καμάρας τοῦ νάρθηκα, ἀφαιρέθηκαν τά νεότερα ἐπιχρίσματα πού κάλυπταν ἐξωτερικά τούς τοίχους καί ἔγιναν ἀρμολογήματα (Εἰκ. 2). Ἐπίσης, ἀφαιρέθηκε ἡ ἐπίχωση πού εἶχε συσσωρευθεῖ κατά μήκος τῆς νότιας, ἀνατολικῆς καί δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ ναοῦ (κυρίως ἐξαιτίας τῆς χρήσης τοῦ χώρου ὡς νεκροταφείου), μέ σκοπό τήν ἀποκατάσταση τῶν ἐξωτερικῶν ἀναλογιῶν του καί τή διασφάλιση τῶν θεμελίων ἀπό τήν ὑγρασία. Ἀποκαταστάθηκαν τά δίλοβα παράθυρα τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ καί τῆς νότιας πλευρᾶς τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, καθὼς καί τό μονόλοβο τῆς βόρειας πλευρᾶς.

Τέλος, ἔγιναν ὁρισμένες ἐπείγουσες στερεωτικές ἐργασίες στίς ἐτοιμόρροπες βυζαντινές τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα καί παράλληλα ἀφαιρέθηκαν ἀσβεστώματα ἀπό τό νότιο τοῖχο τοῦ νάρθηκα, κάτω ἀπό τά ὁποῖα βρέθηκαν ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν σέ κακή κατάσταση. Θά ἀναφερθοῦμε στά σημαν-

तिकότερα στοιχεῖα γιά τήν ἱστορία τοῦ μνημείου, πού μέ ἀφορμή τίς πιό πάνω ἐργασίες ἤρθαν στό φῶς.

Κατά τίς ἐκσκαφικές ἐργασίες πού ἔγιναν γύρω ἀπό τό ναό γιά νά στερεωθεῖ ἡ θεμελίωσή του καί νά ἐλευθερωθεῖ ἀπό τά χῶματα, βρέθηκαν ὑπολείμματα παλιότερων τοίχων, ἀνθρώπινα ὀστά ἀπό διαλυμένες πλέον ταφές, ἓνα ἀσημένιο δαχτυλίδι ἀπό ταφή τῶν χρόνων τῆς τουρκοκρατίας

Εἰκ. 3. Ἀσημένιο δαχτυλίδι.

στή νότια πλευρά τοῦ ναοῦ, ἀποτελούμενο ἀπό τρεῖς κρίκους (διαμ. 0,02 μ.) ἐνωμένους μεταξύ τους μέ φυλλόσχημο στοιχεῖο πού ἔχει κοκκιδωτή διακόσμηση⁶ (Εἰκ. 3), ὅστρακα πού χρονολογοῦνται ἀπό τό 120-130 μ.Χ. αἰ. ἕως τίς ἡμέρες μας καί σπαράγματα τοιχογραφιῶν. Σέ σχέση μέ τά παραπάνω, ὡς ἰδιαίτερης σημασίας στοιχεῖο σημειώνουμε τήν ἀποκάλυψη κατώτατου τμήματος τοῖχου, κατά μήκος τῶν θεμελιῶν τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα, ἀπό ἀργολιθοδομή μέ πρόχειρο συνδετικό, πάχ. 0,70 μ. περίπου. Ὁ τοῖχος (Εἰκ. 4), μέ ἀπόκλιση πρὸς τά βόρεια (βλ. Εἰκ. 1), στό μέσο σχεδόν τοῦ μήκους του εἶχε καταστραφεῖ γιατί, καθὼς ἀποδείχθηκε μέ τήν ἀνασκαφική ἐρευνα, ὁ χῶρος εἶχε χρησιμοποιηθεῖ ὡς ὀστεοφυλάκιο σέ μεταγενέστερους χρόνους. Στό ἀνατολικό τμήμα του ἦταν ἐν μέρει ὁρατός, ἀφοῦ ἐπάνω του πᾶτησε ὁ νότιος τοῖχος τοῦ κυρίως ναοῦ· στό δυτικό πού ἀπεῖχε περί τά 0,20-0,10 μ., λόγω τῆς ἀπόκλισης ἀπό τά θεμέλια τοῦ νότιου τοῖχου τοῦ νάρθηκα, παρατηρήσαμε ὅτι στή βόρεια παρειά του ἔσωζε τοιχογραφία σέ μήκος 2.60 μ. μέ διακοσμητικά ἀπό διπλά zig-zag καί δικτυωτό ἀπό ρόμβους σέ δύο ζῶνες.

Τό εἶδος αὐτό τοῦ διακοσμητικοῦ φάνηκε καλύτερα ὅταν στήν ἀνασκαφή περισυλλέξαμε μιὰ πέτρα μέ τοιχογραφία, πού προερχόταν ἀπό τό δυτικό ἄκρο τοῦ τοῖχου (Εἰκ. 5).

Ἀπό τά στοιχεῖα αὐτά συμπεραίνουμε ὅτι στή θέση τοῦ σταυρεπίστεγου ναοῦ ὑπῆρχε ἓνα παλιότερο κτίσμα μέ λίγο μεγαλύτερες διαστάσεις, ἄγνωστης μορφῆς, ἀφοῦ οἱ ἐνδείξεις πού ἔχουμε εἶναι πολύ περιορισμένες.

6. Βλ. Collection Hélène Stathatos, Les objets byzantins et post-byzantins, M. Chatzidakis, Bijoux des XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles, σ. 69-78 καί εἰδικά σ. 72 ἀρ. 79, πίν. XI καί σ. 77 ἀρ. 109, πίν. XIII. Ἐπίσης Ἀ. Δελήβορρις, Ἑλληνικά παραδοσιακά κοσμήματα, Ἀθήνα 1980, φωτ. 39, 40 καί γενικά γιά τήν ἀργυροχοϊκή Π. Ζώρα, Κεντήματα καί κοσμήματα τῆς ἐλληνικῆς φορεσιᾶς, Ἀθήνα 1966, σ. 17 κ.έ., Ἀ. Χατζημιχάλης, Ἑλληνική ἀργυροχοϊκή τέχνη, Νέα Ἑστία 14 (1933), σ. 14-15.

Βέβαια, η ύπαρξη τοιχογραφίας στη βόρεια παρειά του τοίχου και η περισυλλογή σπαράγματος τοιχογραφίας με απεικόνιση της Παναγίας (για τό όποιο θά μιλήσουμε παρακάτω) ενισχύουν τήν άποψη ότι τό κτίριο πού προ-
 ύηρχε ήταν ναός.

Από τίς έργασίες πού έγιναν στη στέγη γιά τή στεγανοποίηση και στερέωση των θόλων, εκτός από τήν αποκάλυψη της αρχικής κεράμωσης

Είκ. 4. Παλιότερος τοίχος. Άποψη από Δ.

Είκ. 5. Σπάραγμα τοιχογραφίας.

και δύο φάσεων επισκευών, τό σημαντικότερο πού προέκυψε ήταν ή άνεύρεση ενός μεγάλου αριθμού από σπαράγματα τοιχογραφιών μέσα στό μπάζωμα του θόλου της νοτιοδυτικής κυλινδρικής καμάρας του κυρίως ναού. Πρέπει νά σημειωθεί ότι επάνω από τήν αρχική κεράμωση των θόλων και των καμαρών του δυτικού τμήματος του κυρίως ναού, ύπήρχε μπάζωμα, ύψ. 0,20 μ., γιά νά καλυφθεί έξωτερικά ή ύψομετρική διαφορά στη στέγαση, πού δημιουργήθηκε εξαιτίας της ψηλότερης δρομικής καμάρας του νάρθηκα⁷, και νά διαμορφωθεί ένιαία δίριχτη στέγη στό δυτικό τμήμα του ναού και στό νάρθηκα.

Μέ τήν άφαίρεση των έξωτερικών κονιαμάτων πού κάλυπταν σέ άλλε-
 πάλληλα στρώματα —μέχρι και τρία— τήν τοιχοποιία του ναού, απόδειξη των συνεχών επισκευών και ανανεώσεων, δόθηκε ή εύκαιρία νά κάνουμε όρισμένες κατασκευαστικές και μορφολογικές παρατηρήσεις.

Ο ναός έχει χτιστεί χωρίς ιδιαίτερη τεχνική επιμέλεια, μέ άργολιθο-
 δομή από ακανόνιστες πέτρες και άφθονο κονίαμα σέ συνδυασμό μέ κομ-

7. Διακρίνεται στην κατά μήκος τομή, βλ. Χ. Μ π ο ύ ρ α, κ τ λ., ό.π., σ. 369, σχέδ. XLII.

μάτια από τοῦβλα καὶ κεραμίδια πού τοποθετοῦνται στά ἐνδιάμεσα σέ ὀριζόντιες καὶ ἐπάλληλες στρώσεις, ἐνῶ σέ πολύ λιγότερες περιπτώσεις ὑ-

Εἰκ. 6. Ἡ ἀνατολική πλευρά τοῦ ναοῦ.

πάρχει ἓνα πλίνθινο κομμάτι κάθετο ἢ οἱ πέτρες δένουν μεταξύ τους χωρίς πλίνθινα στοιχεῖα. Αὐτός ὁ τρόπος δομῆς ἀπαντᾶται σέ σειρά γειτονικῶν μνημείων βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν (᾽Ωρωπός, Οἰνότη κτλ.) ⁸, ἀλλά καί στήν Ἀττική γενικότερα ⁹. Περισσότερο ἐπιμελημένη ἐμφανίζεται ἡ ἀνα-

8. Ἰ. Ν. Κουμανοῦδη, Χριστιανικά μνημεῖα ᾽Ωρωποῦ, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 76.

9. Ἀμελής ἐμφανίζεται ἡ τοιχοποιία καί σέ ἄλλους ναούς τῆς Ἀττικῆς, πού τοποθετοῦνται χρονολογικά στοὺς χρόνους τῆς φραγκοκρατίας, ὅπως π.χ. ὁ Ἅγιος Πέτρος στά Καλύβια Κουβαρῶ, ἡ Παναγία τῆς Μερέντας (N. Panselinoῦ-Koumbargki, Saint-Pierre de Kalyvia Kouvara et la chapelle de la Vierge de Mérenta, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 45, 124-125), ὁ Ἅγιος Λουκάς στά Λαμπρικά (Χ. Μπούρας κτλ., ὁ.π., σ. 88).

τολική πλευρά με την τρίπλευρη άψίδα του Ίερού όπως παρατηρείται και σε άλλα βυζαντινά μνημεία ¹⁰ (Εικ. 6). Στην πλευρά αυτή έχουν χρησιμο-

Εικ. 7. Κεραμοπλαστικές διακοσμήσεις στη δυτική πλευρά.

ποιηθεί ὀρθογωνισμένες πέτρες, ὀρισμένες ἀπὸ τίς ὁποῖες προέρχονται ἀπὸ ἀρχαῖο ὕλικό ¹¹, ὅπως π.χ. τετράγωνη πλάκα μὲ λοξότμητο ἄνοιγμα ποῦ χρησίμευε ὡς παράθυρο τῆς πρόθεσης, ἀλλὰ στή συνέχεια κλείστηκε ¹². Γενικά ἡ ἐξωτερικὴ ἐμφάνιση τῶν τοίχων εἶναι ιδιαίτερα φτωχή, ἀπουσιάζουν ὀδοντωτές ταινίες ἢ κεραμοπλαστικά κοσμήματα.

Μόνη ἐνδειξὴ κάποιας ζωντάνιας εἶναι ἡ ἐνδιαφέρουσα κεραμοπλαστικὴ διακόσμηση στὸ ἀέτωμα τῆς δυτικῆς ὀψης τοῦ νάρθηκα (Εἰκ. 7), ποῦ πλαισίωνε τὴν ἀρχικὴ πόρτα εἰσόδου στὸ ναό ¹³. Συγκεκριμένα, σχη-

10. Βλ. π.χ. τὸ ναὸ τοῦ Σωτήρα στὸ Ἀλεποχώρι (Ν τ. Μ ο υ ρ ί κ η, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντὰ στὸ Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, Ἀθήνα 1978, σ. 7 καὶ ὑποσημ. 7).

11. Σχετικὰ μὲ τὴ χρῆση ἀρχαίου ὕλικου σὲ βυζαντινὰ κτίσματα βλ. Π. Β ο κ ο τ ὀ π ο υ λ ο υ, Ναὸς Ἀγίων Ἰάσωνος καὶ Σωσιπάτρου Κερκύρας, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Ε' (1969), σ. 160-161, Χ. Μ π ο ὕ ρ α, Βυζαντινὲς ἀναγεννήσεις, ΔΧΑΕ, ὁ.π., σ. 258.

12. Χ. Μ π ο ὕ ρ ας κ τ λ., ὁ.π., σ. 361.

13. Ἡ σημερινὴ πόρτα ἔχει γίνῃ σὲ ἐπισκευὴ στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας, ἀφοῦ ὑψώθηκαν τὸ κατώφλι καὶ τὸ ὑπέρθυρο. Τὰ στοιχεῖα ποῦ ἀποκομίσαιμα ἀπὸ τίς ἐργασίες (μὲ τὴν ἐκσκαφὴ κατὰ μῆκος τοῦ δυτικοῦ τοίχου καὶ τὴν ἀφαίρεση τῶν ἐπιχρισμάτων) δείχνουν ὅτι ἡ θέση τῆς ἀρχικῆς πόρτας ἦταν λίγο νοτιότερα, στὸν ἄξονα τῆς τοξωτῆς ταινίας μὲ τὰ κεραμοπλαστικά.

ματίζεται τοξωτή ταινία, πάχ. 0,15 μ., μέ διπλή σειρά δισέψιλον¹⁴, πού πλαισιώνονται από δύο παράλληλες σειρές πλίνθινων κομματιών. Στόν άξονα τής τοξωτής ταινίας ύπάρχει μία δεύτερη όριζόντια τοῦ ίδιου πάχους, μέ μία σειρά δισέψιλον τοποθετημένα λοξά καί δύο άκόμη άκραία στοιχεΐα μέ τή μορφή αντίστροφου έψιλον¹⁵.

Σχετικά μέ τή μορφή τών κεραμοπλαστικών άξίζει νά παρατηρήσουμε ότι τά δισέψιλον τής όριζόντιας ταινίας είναι καμπυλόγραμμα¹⁶ σέ αντίθεση μ' έκεΐνα τής τοξωτής, πού διατηροῦν έλαφρά γωνιώδη μορφή στο ένα τμήμα τους¹⁷, άπόδειξε ότι αντιγράφηκαν από ένα λαϊκό τεχνίτη στήν προσπάθειά του νά ποικίλει μέ κάτι ιδιαίτερο τήν άμελή τοιχοποιία. Ένα άκόμη διακοσμητικό στοιχείο βρίσκεται στο άέτωμα τής βόρειας πλευράς τής εγκάρσιας καμάρας. Είναι έντοιχισμένο άδιακόσμητο σκυφίο¹⁸ (Εικ. 8), πού φέρει έσωτερικά ώχροκίτρινη έφυάλωση καί ίχνη από τριπόδι¹⁹. Άνάλογα διακοσμητικά άγγεία θά είχε ό ναός καί στίς άλλες πλευρές. Ίχνη τους βέβαια δέν έντοπίστηκαν στήν τοιχοποιία, αλλά μέ τήν άνασκαφή πού έγινε κατά μήκος τών τοίχων βρέθηκαν κεραμικά θραύσματα από σκυφία, πού πιθανότατα ήταν έντοιχισμένα καί αφαιρέθηκαν σέ κάποια φάση έπισκευής.

Παράθυρα άνοίγονται ψηλά στους τοίχους μόνο τοῦ κυρίως ναοῦ. Συγκεκριμένα, ύπάρχουν δύο δίλοβα, τό ένα στήν άψίδα τοῦ Ίεροῦ, τό άλλο

14. A. H. S. M e g a w, The Chronology of some Middle Byzantine Churches, BSA XXXII (1931-1932), σ. 119-120. G. M i l e s, Byzantium and the Arabs: Relations in Crete and the Aegean Area, DOP 18 (1964), σ. 23.

15. Βλ. όμοιας μορφής πλίνθινο στοιχείο στήν Πόρτα Παναγιά τής Θεσσαλίας (΄Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, ΄Η Πόρτα Παναγιά τής Θεσσαλίας, ABME A' (1935), σ. 20, εικ. 7, 9).

16. Μέ τήν ίδια μορφή εμφανίζονται στίς Βλαχέρνες τής Άρτας, στήν Κάτω Παναγιά Άρτας, στήν Άγία Θεοδώρα Άρτας (΄Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Βυζαντινά Μνημεία Άρτης, ABME B' (1936), σ. 17, 18, 19, 78, 103, εικ. 10, 11, 12, 13), στόν Άγιο Νικόλαο στά Κανάλια Μαγνησίας (N. N i κ ο ν ά ν ο ς, Βυζαντινοί ναοί Θεσσαλίας, Άθήνα 1979, σ. 50-51, πίν. 14β, 15β, 16α, 17α), στήν Παναγίτσα Κάτω Βάθειας Εϋβοίας (΄Α. Ό ρ λ ά ν δ ο ς, Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εϋβοίας, ABME Z' (1951), σ. 119, εικ. 8), στήν Πόρτα Παναγιά Θεσσαλίας ό.π., σ. 20, πίν. 7, 9), στήν Άγία Έλεούσα στό Σικάμινο (H. M e g a w, ό.π., σ. 120, πίν. 29).

17. Άνάλογη μορφή έχουν όρισμένα δισέψιλον στίς Βλαχέρνες τής Ήλείας (AE 1932, σ. 22, εικ. 34).

18. Σχετικά μέ τή χρήση έντοιχισμένων άγγείων βλ. A. H. S. M e g a w, Glased Bowls in Byzantine Churches, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Δ' (1964-65), σ. 145-146. Τό σκυφίο, ύψ. συνολ. 0,06, διαμ. βάσης 0,057, άνω διαμ. 0,135 μ., άποκολλήθηκε από συντηρητή κατά τή διάρκεια τών εργασιών καί μεταφέρθηκε στά εργαστήρια τής 1ης Έφορείας Βυζαντινών Άρχαιοτήτων γιά συντήρηση.

19. Βλ. σχετικά μέ ίχνη από τριπόδι στο έσωτερικό τών άγγείων, C. H. M o r g a n, The Byzantine Pottery, Corinth XI, σ. 22-23 καί H. M e g a w, ό.π., σ. 161 σημ. 1.

στό άέτωμα τής νότιας πλευράς τής ἐγκάρσιας καμάρας, καθώς καί ένα μονόλοβο στό αντίστοιχο άέτωμα τής βόρειας πλευράς, όλα μέ πλαίσια

Είκ. 8. Σκυφίο
ἐφυσωμένο.

άπό πωρόλιθους ²⁰. Στό δίλοβο παράθυρο τής άψίδας τοῦ Ἱεροῦ (Είκ. 9) σώζεται ὁ διαχωριστικός κιονίσκος μέ ἀδιακόσμητο ἐπίθημα ²¹ (λίθινα καί τά δύο) καθώς καί τμήματα τῶν διάτρητων πόρινων φραγμάτων ²² (πάχ. 0,09-0,11, πλ. 0,20 μ.). Ἡ ἐντελῶς λιτή κατασκευή τῶν παραθύρων προδίδει καθαρά τή λαϊκή προέλευση τοῦ κτίσματος, ἀλλά καί ὀρισμένες συνθήκες σπουδῆς κάτω ἀπό τίς ὁποῖες πιθανόν κατασκευάστηκε.

Τό δάπεδο στό σύνολό του ἔχει καταστραφεῖ σέ ἐποχή πού δέν μπορεῖ νά προσδιοριστεῖ. Πάντως ἡ στάθμη τοῦ ἀρχικοῦ δαπέδου τοῦ νάρθηκα ἐξακριβώθηκε ἀπό τήν ἔρευνα πού ἔγινε γιά τήν ὑπαρξη τοιχογραφιῶν στά κάτω τμήματα τοῦ νότιου τοίχου καί βρέθηκε ὅτι ἦταν 0,40 μ. ψηλότερα ἀπό τό σημερινό τιμεντένιο δάπεδο.

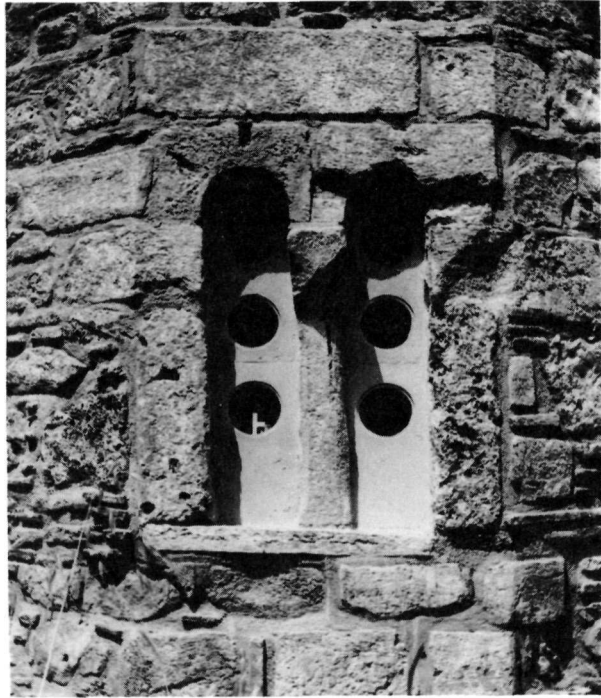
Τά ὅσα μορφολογικά καί κατασκευαστικά στοιχεῖα παρατηρήσαμε στό ναό μετά τίς πρόσφατες ἐργασίες δέν ἀποτελοῦν σαφή τεκμήρια γιά τήν ἀκριβέστερη χρονολόγησή του. Βέβαια, ὀρισμένα στοιχεῖα, ὅπως εἶναι ἡ παρουσία τοῦ διακοσμητικοῦ δισέψιλον στό δυτικό τοῖχο τοῦ νάρθηκα, ὁ τρόπος κατασκευῆς τῶν παραθύρων, ἰδιαίτερα διαδεδομένος ἀπό τίς ἀρχές

20. Βλ. γιά ἄλλα παραδείγματα H. M e g a w, Chronology, σ. 122-123. Ἐπίσης στό ναό τῆς Παναγίτσας τῆς Βάθειας τό δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ περιβάλλει πόρινο πλαίσιο μέ τή διαφορά ὅτι εἶναι λοξόμητο (Ἱ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, Σταυρεπίστεγοι ναοί Βάθειας Εὐβοίας, ὁ.π., σ. 117). Στήν Ἀττική εἶναι ἀρκετά διαδεδομένη ἡ τεχνική ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 13ου αἰ., πρβλ. καί μέ δίλοβο παράθυρο τῆς κόγχης τοῦ Ἱεροῦ τοῦ Ἀγίου Πέτρου στά Καλύβια (N. C o u m b a r a k i - P a n s e l i n o u, ὁ.π., σ. 46).

21. Πρβλ. κιονίσκο καί ἐπίθημα τοῦ δίλοβου παραθύρου τῆς άψίδας τοῦ μεταβυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ἀγίου Γεωργίου στήν Οἰνὴ (X. Μ π ο ὕ ρ α ς κ τ λ., ὁ.π., σ. 288, εἰκ. 253).

22. Ἱ. Ὁ ρ λ ά ν δ ο ς, ὁ.π., σ. 117 καί ABME B' (1936), σ. 77.

τοῦ 13ου αἰ. στήν Ἀττική καί ἡ ὑποβαθμισμένης ποιότητας μέ τή χρήση φτωχῶν κυρίως ὑλικῶν κατασκευή, τοποθετοῦν τό μνημεῖο μέσα στά ὅρια τοῦ 13ου αἰ.²³.

Εἰκ. 9. Τό παράθυρο στήν κόγχη τοῦ Ἱεροῦ.

Παράλληλα, ἡ μαρτυρία πού μᾶς δίνει ὁ τοιχογραφικός διάκοσμος εἶναι ιδιαίτερης σημασίας. Ἐτσι, ἐκτός ἀπό τίς σωζόμενες τοιχογραφίες τοῦ νάρθηκα, πού τοποθετοῦνται πρὸς τό τέλος τοῦ 13ου αἰ.²⁴ καί μᾶς δίνουν ἓνα ὄριο *ante quem* γιά τή σχεδόν σύγχρονη κατασκευή κυρίως ναοῦ καί νάρθηκα, εἶναι πολύ βασικό νά ἐρευνηθοῦν τά ἐλάχιστα ὑπολείμματα τοιχογραφιῶν, κυρίως ἀπό διακοσμητικά, πού σώζονται στόν κυρίως ναό²⁵. Τέλος, ἄλλα δύο σημαντικά στοιχεῖα εἶναι ἡ ὑπαρξη παλιότερου ναοῦ μέ

23. M. Chatzidakis, *Aspects de la peinture murale du XIIIe siècle en Grèce*, Symposium Soporani, σ. 66. N. Coumbaraki-Panselino, *δ.π.*, σ. 124-125.

24. Μ. Χατζηδάκης, Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, Θ', σ. 437. D. Mouriki, *An unusual Representation of the Last Judgement*, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Η' (1975-1976), σ. 153, ὑποσημ. 17. Τῆς ἰδέας, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Σωτήρα κοντά στό Ἀλεποχώρι τῆς Μεγαρίδος, σ. 58-59.

25. Χ. Μπούρας, κτλ., *δ.π.*, σ. 361.

τοιχογραφίες καί τά σπαράγματα τοιχογραφιῶν πού βρέθηκαν στή στέγη, ὅπως ἀναφέρθηκε καί πιό πάνω.

Εἰκ. 10. Σπάραγμα τοιχογραφίας μέ ἀγγέλους.

Σπαράγματα τοιχογραφιῶν

Ἡ σύγκριση τῶν σπαραγμάτων τῆς στέγης μέ τήν τοιχογραφία πού σώζει ὁ κατά μήκος τῆς νότιας πλευρᾶς τοῦ Ἁγίου Νικολάου παλιότερος τοῖχος, καθώς καί μέ ὀρισμένα κομμάτια τοιχογραφιῶν πού βρέθηκαν κατά τήν ἀνασκαφή τοῦ χώρου, ἀπέδειξε χωρίς καμιᾶ ἀμφισβήτηση ὅτι τά σπαράγματα τῆς στέγης ἀνήκουν στόν παλιότερο τοῦ Ἁγίου Νικολάου ναό. Μία γενική παρατήρηση σχετικά μέ τά σπαράγματα τῶν τοιχογραφιῶν εἶναι ὅτι στό μεγαλύτερο μέρος τους προέρχονται ἀπό πτυχολογία, διακοσμητικά ὑφασμάτων, ὀρισμένα πάλι σώζουν μερικά γράμματα τῶν παραστάσεων πού ἀπεικονίζονταν, ἐνῶ ἐλάχιστα εἶναι ἐκεῖνα πού σώζουν πρόσωπα ἀγγέλων ἢ ἁγίων²⁶. Ἀναφέρουμε λεπτομερέστερα τά τελευταῖα, γιατί ὅπως εἶναι φυσικό ἀποτελοῦν οὐσιαστικότερη μαρτυρία.

26. Πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι ἡ περισυλλογή τῶν σπαραγμάτων ἀπό τή στέγη τοῦ Ἁγίου Νικολάου ἐγινε μέ ἰδιαίτερη προσοχή ἀπό τή συντηρήτρια τῆς 1ης Ἐφορείας

1) Τεμάχιο τοιχογραφίας (ἀποτελείται ἀπό 15 συγκολλημένα σπαράγματα), διαστ. $0,47 \times 0,36$ μ., στο ὁποῖο εἰκονίζονται δύο ἄγγελοι μέ τό κεφάλι καί τό βλέμμα γυρισμένα πρός τά δεξιὰ τους (Εἰκ. 10). Σώζονται οἱ φωτοστέφανοι σέ κόκκινο καί ὠχρα, ὑπολείμματα ἀπό τό διάκοσμο τῆς στολῆς τους στό ἐπάνω μέρος τοῦ στήθους καί τμήμα κόκκινης σφαίρας μέ σταυρό πού κρατοῦσε ὁ ἕνας ἀπό τούς δύο μέ τό δεξιό χέρι. Στά δε-

Εἰκ. 11. Σπάραγμα τοιχογραφίας μέ ἄγγελο.

ξιὰ τους μικρό τμήμα ἀπό φωτοστέφανο σέ γαλάζιο χρῶμα τρίτου πιθανότατα ἀγγέλου. Ὑποθέτουμε ὅτι ἀνήκουν μᾶλλον σέ παράσταση Σύναξις τῶν Ἀσωμάτων²⁷ παρά Δευτέρας Παρουσίας, ὅπου ἡ ἀπεικόνιση ἀγγέλων σέ μεγάλες ομάδες ἔχει πολλές φορές ὡς χαρακτηριστικό καί τήν πολυχρωμία τῶν φωτοστέφανων²⁸, συνήθεια πού ξεκινᾷ ἀπό τή μεσοβυζαντινή περίοδο.

Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων δ. Μαρία Μπιλέζη. Ἡ συντήρηση, στερέωση καί συγκόλληση ἔγιναν ἀπό συνεργεῖο τοῦ κ. Ἀ. Μαργαριτώφ μέ ἐπικεφαλῆς τό συντηρητή κ. Ἐ. Μιχαλαριᾶ. Δυστυχῶς ἐλάχιστα σπαράγματα συγκολλήθηκαν καί ἀπό αὐτά δέ συγκροτήθηκε καμία παράσταση.

27. J. Lafontaine-Dosogne, L'évolution du programme décoratif. XVe Congrès int. d'étud. byzant., III. Art et archéologie σ. 153. S. Kalopissi-Verti, Die Kirche der Hagia Triada bei Kranidi in der Argolis, München 1975, σ. 41-42, σ. 188 κ.έ.

28. A. Grabar, La peinture religieuse en Bulgarie, Paris 1925, σ. 38, ὑπόσημ. 4, 104, 140, 226, 227. Ἀναφέρω πρόχειρα ὅτι σέ μνημεῖα τῆς Ἀττικῆς ἐγχρωμους φωτοστέφανους (κόκκινους, μπλέ, κίτρινους) ἔχουν οἱ ἄγγελοι στήν παράσταση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στόν Ἅγιο Γεώργιο στά Καλύβια (Ντ. Μουρίκη, δ.π., σ. 167, σημ. 72), οἱ ἄγγε-

2) Δύο τεμάχια τοιχογραφιών, στά όποια εικονίζονται πάλι κεφάλια άγγέλων. Στο ένα, διαστ. $0,25 \times 0,22$ μ., πού άποτελείται από τρία συγκολλημένα σπαράγματα καί ή κατάσταση διατήρησής του είναι κακή, εικονίζεται άγγελος (Εικ. 11) γυρισμένος πρós τά δεξιά του μέ φωτοστέφανο σέ χρώμα ώχρας· στο δεύτερο, διαστ. $0,175 \times 0,18$ μ., από πέντε συγκολλημένα σπαράγματα, άγγελος κατενώπιον (Εικ. 12) μέ φωτοστέφανο κόκκινο. Στά δεξιά του διακρίνεται άλλη μία μορφή, άγγέλου πιθανότατα, πού κρύβεται κατά τό μισό σχεδόν από τό φωτοστέφανο τοῦ πρώτου.

3) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. $0,32 \times 0,24$ μ., άποτελούμενο από τρία συγκολλημένα σπαράγματα, στο όποιο εικονίζεται τό επάνω μέρος από τό πρόσωπο άγίου κατενώπιον (Εικ. 13) (σώζονται καί τά μάτια) μέ φωτοστέφανο σέ ώχρα.

4) Δύο τεμάχια τοιχογραφιών σώζουν από μία γυναικεία μορφή. Στο ένα, διαστ. $0,25 \times 0,15$ μ., πού άποτελείται από τέσσερα συγκολλημένα σπαράγματα, εικονίζεται γυναικεία κεφαλή γυρισμένη πρós τά άριστερά (Εικ. 14)· τό πρόσωπο από τά μάτια καί πάνω είναι καταστραμμένο. Στο πίσω μέρος τοῦ κεφαλιού διακρίνεται τμήμα τοῦ μαφορίου, χρώματος καφεκόκκινου, οί πτυχές δηλώνονται μέ πινελιές σέ ώχρα. Ο φωτοστέφανος πού περιβάλλει τή μορφή είναι σέ ώχρα μέ πλατύ περίγραμμα διακοσμημένο. Στο δεύτερο, διαστ. $0,16 \times 0,11$ μ., από τρία συγκολλημένα σπαράγματα, ή γυναικεία μορφή (Εικ. 15) στρέφεται πρós τά δεξιά, τό κεφάλι καλύπτεται μέ μαφόριο χρώματος μελιτζανί· ύπάρχει ακόμη μία άσυνήθιστη απόλξη από ροῦχο στο ίδιο χρώμα πού άκουμπά στο πηγούνι.

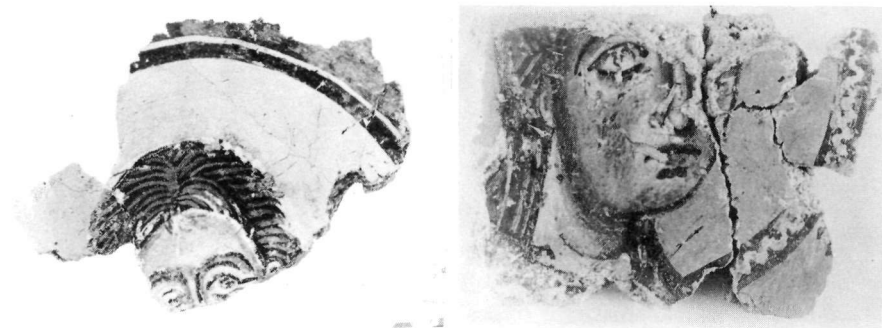
Εικ. 12. Σπάραγμα τοιχογραφίας μέ άγγέλου.

λοι στην παράσταση της Βάπτισης στην Παναγία της Μερέντας (N. C o u m b a r a k i - P a n s e l i n o u, δ.π., σ. 160)· βλ. επίσης Π. Β ο κ ο τ ό π ο υ λ ο υ, Οί τοιχογραφίες τοῦ 'Αγίου 'Αντωνίου της 'Ανάφης, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), σ. 191. Πολύχρωμους φωτοστέφανους έχουμε καί σέ παράσταση μέ Σύναξη τών 'Ασωμάτων στο ναό τοῦ 'Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Κ. Λ α σ ι θ ι ω τ ά κ η ς, Δύο έκκλησίες στο Ν. Χανίων, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Β' (1960-1961), σ. 26, πίν. 12, 1)· επίσης κόκκινο έντονο χρώμα έχει ό φωτοστέφανος τοῦ Χριστοῦ στο ναό τοῦ Σωτήρα στο Πυργί Εὔβοίας (Μ. Γ ε ω ρ γ ο π ο ῦ λ ο υ - Β έ ρ ρ α, Τοιχογραφίες τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. στην Εὔβοια, ΑΔ 32 (1977): Μελέτες, 'Αθήνα 1982, σ. 13).

Ὁ φωτοστέφανος εἶναι σέ ὄχρα μέ περίγραμμα διακοσμημένο, ὅπως τῆς προηγούμενης μορφῆς ²⁹.

5) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. $0,33 \times 0,22$ μ., σέ πολύ κακή διατήρηση· ἀποτελεῖται ἀπό τέσσερα συγκολλημένα σπαράγματα καί βρέθηκε κατὰ τήν ἀνασκαφή νότια τοῦ ναοῦ. Εἰκονίζεται ἡ Παναγία κατενώπιον (Εἰκ. 16) ἀπό τό μέσο τοῦ στήθους καί πάνω. Ταυτίζεται ἀπό τά συμπιλήματα *ΜΡ Θεο* πού διακρίνονται σέ γαλάζιο βάθος. Στά ἀριστερά της σώζονται ὑπολείμματα ἀπό φωτοστέφανο καί μαργαριτοστόλιστα ροῦχα, στά δεξιά της ἵχνη ἀπό φωτοστέφανο.

6) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. $0,13 \times 0,105$ μ., μέ πολλές φθορές· σώζει τό μεγαλύτερο μέρος γυναικείας κεφαλῆς (Εἰκ. 17) μέ κάλυμμα στό κεφάλι. Σέ λαδοπράσινο κάμπο διαβάζουμε τή λέξη *Μάρθα*. Ἀπό τή στά-

Εἰκ. 13-14. Σπαράγματα τοιχογραφιῶν μέ ἅγιο καί ἁγία ἀντίστοιχα.

ση τοῦ κεφαλιοῦ καί τήν ἔκφραση τοῦ προσώπου ταυτίζεται μέ τή Μάρθα, ἀδερφή τοῦ Λαζάρου, ἀπό τήν παράσταση τῆς Ἑγερσης ³⁰.

7) Τεμάχιο τοιχογραφίας, διαστ. $0,185 \times 0,13$ μ., μέ ἐπιγραφή σέ τρεῖς στίχους (Εἰκ. 18)· τά γράμματα ἀπό παχύ λευκό ἐπίχρισμα, ὅπως καί σ' ὅλα τά ἄλλα ἐνεπίγραφα σπαράγματα. Διαβάζουμε: *Ὁ (ἅγιος) Σιμε/ὸν ὁ Θεο/[δόχος]*.

Στόν τρίτο στίχο σώζονται ἵχνη μόνο τῶν γραμμάτων.

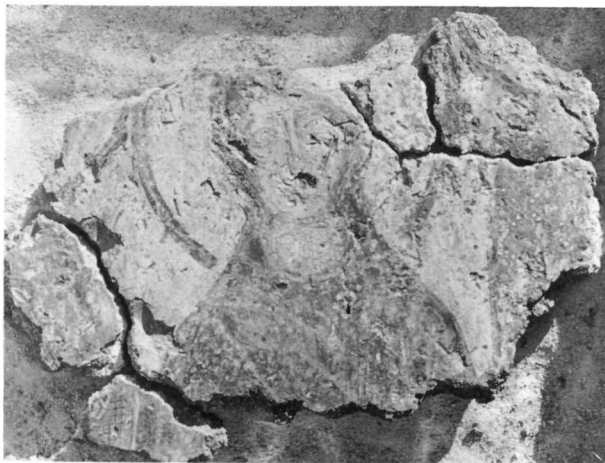
8) Ἕνα ἄλλο τεμάχιο, διαστ. $0,12 \times 0,115$ μ., μέ ἐπιγραφή σέ τρεῖς στίχους καί ἵχνη ἀπό τέταρτο (Εἰκ. 19): *Ἡ / προ/φίτης / [Ἄννα]*.

29. Σχετικά μέ τά διακοσμημένα περιγράμματα στούς φωτοστέφανους βλ. T. Velmans, *Deux églises byzantines en Eubée*, CA XVIII, σ. 199-203.

30. G. Millet, *Recherches sur l'iconographie de l'Évangile*, Paris 1960, σ. 232 κ.έ.

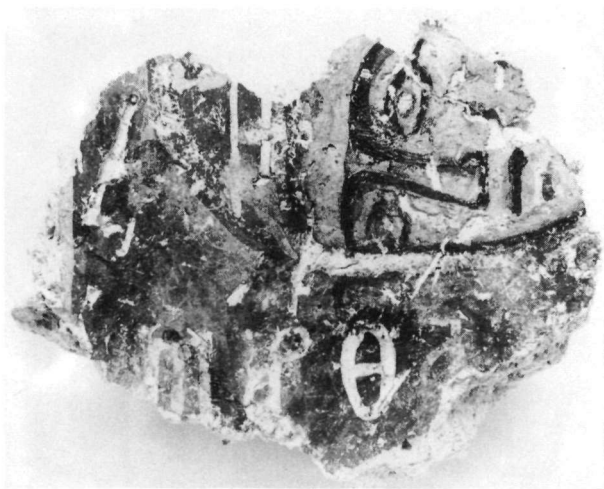

Είκ. 15. Σπάραγμα τοιχογραφίας μέ αγία.

Είκ. 16. Σπάραγμα τοιχογραφίας με την Παναγία.

Τά δύο παραπάνω ἐνεπίγραφα σπαράγματα ἀνήκουν σέ παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς τοῦ Χριστοῦ³¹ (Λουκ. Β', 22-38).

Είκ. 17. Σπάραγμα τοιχογραφίας με τή Μάρθα (ἀπό τήν παράσταση τῆς Ἑγερσης τοῦ Λαζάρου).

Σημειώνουμε ἀκόμη γενικά μιά ομάδα σπαραγμάτων πού προέρχεται ἀπό φωτοστέφανους μέ περίγραμμα διακοσμημένο μέ συνεχεῖς μικροῦς σταυρούς,

31. Ἄ. Ξυγγόπουλος, Ὑπαπαντή, ΕΕΒΣ ΣΤ' (1929), σ. 328 κ.ἐ. Ἐπίσης εἰκόνα τῆς Μονῆς Σινᾶ μέ ἐπιγραφή *Ο Α(ΓΙΟΣ) ΣΥΜΕΩΝ Ο ΘΕΟΔΟΧΟΣ ΙΣ ΧΣ*, Γ. καί Μ. Σωτηρίου, Εἰκόνες, τῆς Μονῆς Σινᾶ, σ. 165-166.

ανάλογο μέ τό περίγραμμα τοῦ Χριστοῦ πού δεσπόζει στή σύνθεση τῆς Δευτέρας Παρουσίας στόν Ἅγιο Γεώργιο Κουβαῖ 32 ἢ ἀκόμη τοῦ ἁγίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καί τοῦ ἁγίου Νικολάου στό Βῆμα τοῦ Ἁγίου Πέτρου στά Καλύβια Κουβαῖ 33.

Γιά τή χρονολογική τοποθέτηση τῶν σπαραγμάτων ὄριο ante quem ἔχουμε τή χρονολόγηση τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ νάρθηκα, πού τοποθετοῦν-

Εἰκ. 18-19. Ἐνεπίγραφα σπαραγμάτα τοιχογραφίας ἀπό τήν παράσταση τῆς Ὑπαπαντῆς.

ται πρός τό τέλος τοῦ 13ου αἰ. 34. Τό πρόβλημα εἶναι ὅτι περιορισμένο καθώς εἶναι τό ὑλικό καί σέ κακή κατάσταση δέν ἀφήνει πολλά περιθώρια γιά εἰδικότερη αἰσθητική ἐκτίμηση.

Προσεκτική παρατήρηση στό πλάσιμο τῶν προσώπων καί στά ἐπιμέρους χαρακτηριστικά μᾶς φανερώνει ὀρισμένες στιλιστικές ὁμοιότητες τῶν σπαραγμάτων μέ τοιχογραφίες πού χρονολογοῦνται στό α' μισό τοῦ 13ου αἰ. στήν Ἀττική καί ἡ τεχνοτροπία τους ἔχει χαρακτηριστεῖ ὡς ἕνα βαθμό ἐπαρχιακή, ὅπως εἶναι ὁμάδα τοιχογραφιῶν στόν Ἅγιο Γεώργιο καί στόν Ἅγιο Πέτρο στά Καλύβια Κουβαῖ, στή Σπηλιά Πεντέλης καί ἀκόμη οἱ τοιχογραφίες τῆς Παναγίας τῆς Μερέντας στό Μαρκόπουλο μέ πió ἔντονο λαϊκό χαρακτήρα 35.

32. D. Mouriki, *An unusual Representation*, ὁ.π., πίν. 77.

33. N. Coumbaraki-Panselinou, ὁ.π., πίν. 7 καί 9, βλ. ἐπίσης ἀνάλογα παραδείγματα σέ ναοὺς τῆς Εὐβοίας, T. Velmans, ὁ.π., σ. 199, πίν. 8 καί S. Kalopissi-Verti, ὁ.π., σ. 233-234.

34. Βλ. ὑποσημ. 24.

35. M. Chatzidakis, ὁ.π., σ. 66-67.

Στά πρόσωπα τῶν σπαραγμάτων τοῦ Καλάμου τό πλάσιμο εἶναι σχεδόν ἐπίπεδο σέ ὄχρα μέ πολλές κόκκινες πινελιές καί λιγότερες λευκές, ἐνῶ οἱ σκιές σέ τόνους τοῦ καστανοῦ καί τοῦ λαδοπράσινου, κυρίως κοντά στά περιγράμματα, φανερώνουν μιὰ ἐπιδεξιότητα πού ξεφεύγει κάπως ἀπό τήν υπερβολική γραμμικότητα, χαρακτηριστικό ἔργων μέ περισσότερη ἐπαρχιακή ἀντίληψη, ἐξαιτίας τῆς ἀπλοποίησης τῶν τεχνικῶν μέσων. Ἐντονη μαύρη γραμμή χρησιμοποιεῖται συχνά γιά νά τονίσει τά περιγράμματα τῶν προσώπων πού ἔχουν σχῆμα ὠοειδές καί τά φυσιολογικά χαρακτηριστικά. Ἰδιαίτερα τονισμένα τά μάτια περιβάλλονται ἀπό παχιά καμαρωτά φρύδια, ἐνῶ καφέ σκιά ὀρίζει τή ρυτίδα στό κάτω βλέφαρο. Ἡ μύτη γράφεται κάπως γαμψή, τό στόμα λεπτό, σχεδόν ὀριζόντιο, τονίζεται μέ μιὰ μαύρη γραμμή ἀνάμεσα σέ δύο κόκκινες, ἐνῶ μαύρη γραμμή τονίζει τό πηγούνι. Τό στενό μέτωπο πλαισιώνουν μαλλιά πού ἀποδίδονται ἐντελῶς σχηματικά σέ χρῶμα καστανό σκούρο μέ ἀνοιχτότερες πινελιές.

Παράλληλα ὅμως μέ τήν ἀπόδοση τοῦ προσώπου μέ γραμμικό περισσότερο τρόπο, διαπιστώνουμε μιὰ ἐλευθερία στή σχεδιάσή τους, πού ἔχει ὡς ἀποτέλεσμα νά ἐπιτυγχάνεται μεγαλύτερη ἐκφραστικότητα. Οἱ μορφές τῶν δύο ἀγγέλων στό σπάραγμα τοῦ Καλάμου παρουσιάζουν ἀρκετή ὁμοιότητα μέ τοὺς ἀγγέλους τῆς Δευτέρας Παρουσίας τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸν Κουβαῖ³⁶, ὅχι μόνο γιά τήν εὐγένεια ἀλλὰ καί γιά τό ἦθος πού τοὺς διακρίνει.

Τήν ἴδια ἐπίσης ἀπλοϊκή καί συνάμα ἀτάραχη ἐκφραση πού χαρακτηρίζει τίς γυναικεῖες μορφές τῶν σπαραγμάτων διακρίνουμε στίς ἄγιες γυναῖκες στὸν Τάφο ἀπό τή Μερέντα³⁷ ἢ στή μορφή τῆς Παναγίας στὸν Ἅγιο Γεώργιο τοῦ Κουβαῖ³⁸.

Γενικά μπορούμε νά ποῦμε ὅτι τό στοιχεῖο πού χαρακτηρίζει τά πρόσωπα τοῦ Καλάμου καί ταυτόχρονα τά διαφοροποιεῖ κάπως ἀπό τή στιλιστική τάση στήν ὁποία τά ἐντάξαμε, εἶναι τό ἀρκετά σφιχτό πλάσιμο, πού ἔρχεται σέ ἀντίθεση μέ τή σχηματική ἀπόδοση τῶν μαλλιῶν. Ἐάν ἡ προσπάθεια τοῦ ζωγράφου ἦταν νά δώσει μεγαλύτερο βάθος καί τήν ἐννοια τῆς τρίτης διάστασης στήν ἀπεικόνισή τους, νομίζουμε ὅτι ὡς ἕνα σημεῖο τό ἔχει πετύχει, ἐνῶ παράλληλα μέ τό ζωγραφικό αὐτό τρόπο τά πρόσωπα ἀποκτοῦν περισσότερη ζωντάνια καί ἀποπνέουν ἕνα εἶδος φυσικῆς ὑγείας.

Μία ἄλλη παρατήρηση εἶναι ὅτι ἕνας μέγας ἀριθμός σπαραγμάτων σώζει διακοσμητικά μοτίβα, πού ὁμοιά τους ἀναγνωρίζουμε σέ ἐνδυμασίες

36. D. Mouriki, *An unusual Representation*, ὁ.π., πίν. 78.

37. N. Coumbaraki-Panselinou, ὁ.π., πίν. 77.

38. D. Mouriki, ὁ.π., πίν. 81.

προφητῶν, ἀγγέλων κτλ. ἢ σέ ἐπιφάνειες τοίχων, στίς τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης καί τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στά Καλύβια. Τό στοιχεῖο αὐτό μαζί μέ τούς πολύχρωμους καί διακοσμημένους στό περίγραμμα τους φωτοστέφανους ³⁹ (ἔγινε ἤδη λόγος καί παραπάνω), δάνεια ὡς γνωστό στή ζωγραφική ἀπό τήν περιοχὴ τῆς μικροτεχνίας —πού ἀπαντοῦν συχνά σέ τοιχογραφίες μέ χαρακτήρα περισσότερο ἐπαρχιακό ⁴⁰— εἶναι ἐνδεικτικά τῆς διάθεσης τοῦ ζωγράφου γιά διακόσμηση, τάσης πού συνδέεται μέ τίς προτιμήσεις τῆς κομνήνειας ἐποχῆς καί συνεχίζεται στήν ἐπαρχιακή ζωγραφική τοῦ 13ου αἰ. ⁴¹.

Σέ σχέση μέ τήν ὁμάδα σπαραγμάτων πού σώζει ὑπολείμματα πτυχο-λογίας, τό μόνο πού μποροῦμε νά σημειώσουμε εἶναι ὅτι οἱ πτυχές δηλώνονται ἐντελῶς ἀπλά, κυρίως μέ παχιά λευκή γραμμὴ ἐπάνω σέ κάμπο πού ποικίλλει ἀπό βαθύ γαλάζιο, πράσινο, γκριζοπράσινο, καφέ ἢ καφεκόκκινο. Ἡ τεχνική, ἀπλή καί γραμμική, μέ χρωματικὴ κλίμακα ἀρκετά πλούσια, ἀκολουθεῖ καλλιτεχνικὴ παράδοση τοῦ τέλους τοῦ 11ου μέ ἀρχῆς 12ου αἰ. καί μᾶς εἶναι γνωστὴ ἀπὸ σειρά μνημείων τοῦ 13ου αἰ. στήν Ἀττική, τήν Εὐβοία κτλ.

Μέ βάση τίς πιὸ πάνω περιορισμένες ἐξαιτίας τοῦ ὕλικου πού εἶχαμε στή διάθεσή μας παρατηρήσεις, θεωροῦμε ὅτι τὰ σπαράγματα τοῦ Καλάμου μποροῦν νά χρονολογηθοῦν στίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ. καί νά ἐνταχθοῦν στήν τεχνοτροπικὴ τάση μέ περισσότερο ἐπαρχιακὸ χαρακτήρα, πού ἀποτελεῖ τό κύριο γνώρισμα σειρᾶς γνωστῶν τοιχογραφημένων συνόλων σ' ὁλόκληρο τό 13ο αἰ. στήν Ἀττικὴ ⁴². Πάντως, πέρα ἀπὸ τήν καλλιτεχνικὴ τους ἀξία, τὰ σπαράγματα παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον, γιατί μᾶς προσφέρουν μιὰ ἀκόμη μαρτυρία γιά τήν ἔντονη καλλιτεχνικὴ δραστηριότητα πού ἐπικρατοῦσε στήν Ἀττικὴ σέ περίοδο ξένης κατοχῆς καί συνάμα γιά τό ὕψηλό θρησκευτικὸ αἶσθημα πού ὑπῆρχε ἀπὸ τήν πλευρὰ τῶν ταπεινῶν ἱερωμένων καί κατοίκων τῆς ὑπαίθρου ⁴³.

Γενικά τὰ στοιχεῖα πού ἀποκομίσουμε ἀπὸ τίς ἐργασίες στό μνημεῖο συνθέτουν τήν παρακάτω περίπου εἰκόνα:

39. Σημειώνουμε τό διακοσμημένο περίγραμμα στοὺς φωτοστέφανους τῶν δύο γυναικείων μορφῶν τῶν σπαραγμάτων (Εἰκ. 14, 15), πού ἀνάλογο βρίσκουμε σέ φορητὴ εἰκόνα τοῦ 13ου αἰ. στή Μονὴ Σινᾶ (T. V e l m a n s, ὁ.π., σ. 199, εἰκ. 11) καί σέ τοιχογραφία περί τό 1100 μ.Χ. στό San Pietro ad Oratorium a Capestrano (ὁ.π., σ. 199, εἰκ. 10 καί ὑποσημ. 25, 26).

40. N. C o u m b a r a k i - P a n s e l i n o u, ὁ.π., σ. 71-72.

41. M. C h a t z i d a k i s, ὁ.π., σ. 66-67.

42. Ν. τ. Μ ο υ ρ ί κ η, Οἱ τοιχογραφίες τῆς Σπηλιᾶς Πεντέλης, ὁ.π., σ. 113-115.

43. Μ. Χ α τ ζ η δ ᾶ κ η ς, Βυζαντινὲς τοιχογραφίες στὸν Ὁρωπό, ΔΧΑΕ, περ. Δ', τ. Α' (1959), σ. 107. Ὁ Ἰ δ ι ο ς, ὁ.π., σ. 66.

Ὁ ναός, πού προϋπήρχε τοῦ Ἁγίου Νικολάου καί τοιχογραφήθηκε τίς πρῶτες δεκαετίες τοῦ 13ου αἰ., καταστράφηκε καί στή θέση του χτίστηκε ὁ μέχρι σήμερα σωζόμενος λίγο μικρότερων διαστάσεων τρίκλιτος σταυροεπίστεγος ναός τοῦ Ἁγίου Νικολάου. Ἡ αἰτία τῆς καταστροφῆς τοῦ ἀρχικοῦ ναοῦ μᾶς εἶναι ἄγνωστη, ἴσως ἓνα βίαιο γεγονός, ὅπως ἓνας σεισμός, πράγμα ὃχι ἀσυνήθιστο γιά τήν περιοχή, πού εἶναι γνωστή γιά τή σεισμογένειά της ⁴⁴.

Ἡ ἀνέγερση νέου ναοῦ τό συντομότερο δυνατό στή θέση τοῦ παλίου ἦταν ἀσφαλῶς ἀπό τίς πρῶτες φροντίδες τῶν εὐσεβῶν κατοίκων τῆς περιοχῆς, ἰδιαίτερα εὐαίσθητης λόγω γειτνίασης μέ τόν Ὁρωπό, πού ὡς γνωστό συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ὕπαρξη τοῦ φράγκικου στοιχείου ⁴⁵. Ἡ βιασύνη στήν ἀνοικοδόμησή του εἶναι φανερή ἀπό τόν τρόπο κατασκευῆς, τή φτωχή ἐξωτερική του ἐμφάνιση, ἀλλά καί τίς ἐξαιρετικά μικρές διαστάσεις του· τό τελευταῖο ἦταν πού ὑπαγόρευσε σέ σύντομο χρονικό διάστημα τήν ἐπέκταση στά δυτικά. Κατά τήν ἀνέγερση τοῦ νάρθηκα σπαράγματα τοιχογραφιῶν ἀπό τά ἐρείπια τοῦ παλιότερου ναοῦ χρησίμευσαν ὡς μπάζωμα στή στέγη τοῦ κυρίως ναοῦ, ὅπως ἀπέδειξαν οἱ ἐργασίες.

Πιστεύουμε ὅτι ἡ συνέχιση τῶν ἐργασιῶν, μέ τόν καθαρισμό τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ τέλους τοῦ 13ου αἰ. στό νάρθηκα καί τήν ἔρευνα στά ὑπολείμματα τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ κυρίως ναοῦ ⁴⁶, εἶναι ἀναγκαία προκειμένου νά ὁλοκληρώσουμε τίς γνώσεις μας σχετικά μέ τό ἀξιόλογο αὐτό μνημεῖο τῆς Ἀττικῆς.

ΕΛΕΝΗ ΓΚΙΝΗ-ΤΣΟΦΟΠΟΥΛΟΥ

44. Ἱ. Ν. Κουμανούδης, ὁ.π., σ. 58.

45. Οὐίλ. Μίλλερ, Ἡ φραγκοκρατία ἐν Ἑλλάδι, Ἀθήναι 1909-1910, σ. 108 Α, 151 Α, 429 Α, 37 Β, 44 Β.

46. Θά ἀποτελέσουν ἀντικείμενο ἐπόμενης μελέτης τῆς ὑπογράφουσας.

SUMMARY

FRESH DATA FROM THE CEMETERIAL CHURCH
OF ST. NICHOLAS AT KALAMOS, ATTICA

The church of St. Nicholas at Kalamos, Attica, is an interesting monument because of its unusual architectural type and the fine frescoes decorating its narthex, which are dated in the late 13th century. It is a three naved church with a transverse vault and belongs to the type Γ2 of Professor A. K. Orlandos classification.

Although still incomplete, restoration works carried out recently have revealed some interesting information on the history of the monument. Observation and study of certain morphological and constructional details, after removal of the outer layers of plaster, lend further support to a dating of the church in the 13th century, as originally proposed by Professor Bouras. Besides, operations for the maintenance of the roof and foundations of this monument have disclosed the existence, on the same site, of an earlier church of larger dimensions, decorated with wall paintings.

A number of fresco fragments, reused as rubble in the vault of the barrel-vaulted SW section of the cruciform church of St. Nicholas, have supplied evidence relating to the fresco decoration of the earlier church. Dating of the fragments—mainly those showing the faces of angels and other holy figures—has been based on the few stylistic observations allowed by the nature of the material available, while the narthex frescoes of the late 13th century have provided a *terminus ante quem* for the dating of these fragments.

Careful observation of the modelling of the faces and other characteristic features reveals certain stylistic similarities between these fragments and a number of frescoes found in Attica and dated in the first half of the 13th century. These works, regarded as of a more or less provincial style, include a group of frescoes in the church of St. Peter at Kalyvia Kouvara, in the chapel at Spilia Pendelis, and in the church of the Panagia tis Merendas at Markopoulo, the latter being of a more marked provincial character.

In the faces pictured on the fresco fragments from Kalamos, the linear rendering is combined with a substantially free drawing and enhances the effect of expressiveness. Moreover, the painter's crisp modelling and his attempt to add greater depth, as well as a sense of the third dimension, makes these frescoes particularly lively and diversifies them to a certain degree from the stylistic trend to which they have been classified.

Quite apart from their artistic merit, these fresco fragments, which are

dated in the early decades of the 13th century, provide further evidence of the brisk artistic activity manifested in Attica during the period of the Frankish occupation.

The continuation of works on this monument, with the cleaning of the frescoes in the narthex and nave, is necessary in order to form a more complete picture of the church and its history, in the light of the fresh evidence yielded by the latest archaeological works.

ELENI GINIS-TSOFOPOULOU